

ЕВНЕЙ БӨКЕТОВ: ҒЫЛЫМ МЕН РУХАНИЯТТЫҢ ТОҒЫСЫНДАҒЫ ФЕНОМЕН

Орынбаева А.А., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Ғылым мен руханият – адамзат өркениетін алға сүйреуші екі негізгі күш. Бұл екеуі бір адамның бойында үйлесе дамуы сирек кездесетін құбылыс. Әдетте ғылым саласының өкілдері нақты деректерге сүйенсе, руханият пен әдебиетке жақын жандар сезім мен ойдың үндестігіне ден қояды. Дегенмен кейде тарих сахнасына осы екі әлемді қатар игерген дара тұлғалар шығады. Осындай кеменгерлердің бірі – академик Евней Арыстанұлы Бөкетов. Ол — техника ғылымдарының докторы, профессор, жазушы, аудармашы, публицист, әрі дарынды ұйымдастырушы. Ғылым жолында еңбек етіп қана қоймай, әдебиет пен мәдениетке де өлшеусіз үлес қосқан тұлға. Қарапайым ауыл баласынан бастап, Қарағанды мемлекеттік университетінің тұңғыш ректоры дәрежесіне дейін көтерілуі – тек еңбекқорлық пен парасаттылықтың нәтижесі ғана емес, үлкен жүректің, биік рухтың көрінісі.

Бұл мақалада біз Евней Бөкетовтің өмір жолына, оның әдеби-публицистикалық мұрасына, адамгершілік болмысына және қазақ мәдениетіндегі орнына тоқталамыз. Сонымен қатар, ғылым мен руханият тоғысындағы феномен ретінде оның қазақ қоғамына жасаған ықпалына талдау жасаймыз.

Өмір жолы мен ерте кезеңі

Адамның өмірі тек биографиялар тізбегінен тұрмайды. Ол — тағдыр мен таңдаудың, күрес пен үміттің, сенім мен сананың түйіскен шынайы көрінісі. Осы орайда Евней Арыстанұлы Бөкетовтің өмір жолы – жай ғана ғалымның немесе жазушының өмірбаяны емес, тұтас ұлттың рухани тарихының бір парағы. Ол — шын мәнінде, ғылым мен руханиятқа бет алған алып көштің көшбасшысы бола білген тұлға. 1925 жылы 23 наурызда Солтүстік Қазақстан облысы, қазіргі Шал ақын ауданындағы Бағанаты ауылында дүниеге келген Евнейдің өмірі ерте жастан-ақ сын мен серпіліске толы болды. Ол дүниеге келген отбасыда 14 баланың бесеуі ғана тірі қалған. Ашаршылық пен жоқшылық жылдарында ата-анасымен бірге қазіргі Ресейдің Қорған облысына қарасты Макушинск ауданына қоныс аударған. Сол жақта алғаш мектепке барған бозбала кейін елге оралып, аудан орталығы Марьевкада оқуын жалғастырды. Дегенмен білімге құштар жас бозбаланың жолын тұрмыс талабы кес-кестеп, 9-сыныптан кейін оқуын тоқтатуға мәжбүр болады. Ерте жастан отбасының тірегі болуға тырысып, жұмыс істеп, өмірдің ащы шындығымен бетпе-бет келді. Әкесінің ауруы мен кейінгі қазасы Евнейдің жан дүниесінде із қалдырғанымен, оның білімге деген ынтасын сөндірмеді. Керісінше, сол қайғы-қасірет болашақ ғалымның рухани серпілісіне себеп болды. 1945 жылы, жиырма жасында ғана орта мектепті тәмамдаған Евней Бөкетов Қазақ тау-кенметаллургия институтына оқуға түседі. Бұл шешім – оның өміріндегі үлкен бетбұрыстың бастауы еді. Ол небәрі бес жылдың ішінде үздік студент ретінде білім алып, институтты үздік дипломмен тәмамдайды.

Бұл жылдар – болашақ академиктің ғылыми негізін қалап қана қоймай, оның ішкі руханиятын тереңдеткен кезең еді. 1950 жылы бітіргеннен кейін бірден ғылымға бет бұрған Бөкетов өзі оқыған кафедрада оқытушы болып қалады. Ғылымға деген талпынысы мен ұстаздық қабілетінің ұштасуы арқасында, ол 1954 жылы кандидаттық диссертациясын сәтті қорғайды. 1956 жылы доцент, 1958 жылы проректор, ал арада екі жыл өткен соң — Қарағандыдағы Қазақ КСР Ғылым академиясының Химия- металлургия институтының директоры болып тағайындалады. Бұл лауазым жас ғалымның басқарушылық, ұйымдастырушылық қабілетін танытқан алғашқы ірі белес болды. 1966 жылы техника ғылымдарының докторы атағына ие болып, 1967 жылы профессор, 1970 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болып сайланды. Ал 1972 жылы өзі негізін қалаған Қарағанды мемлекеттік университетінің тұңғыш ректоры болды. Бұл тек бір адамның жетістігі емес, тұтас бір өңірдегі, тіпті елдегі білім мен ғылымға жаңа серпін әкелген тарихи оқиға еді. Алайда Евней Бөкетовтің өмірі тек мансаппен өлшенбейді. Оның өмір жолында адами парасаттылық, рухани тазалық пен ұлтқа деген сүйіспеншілік ерекше орын алады. Ол қай жерде қызмет атқармасын, қандай лауазымда болмасын — әрқашан ұстаз, ағартушы, бағыт беруші тұлға болып қалды. Ол еңбек еткен кез-келген сала – металлургия, химия, ғылым менеджменті немесе жоғары білім – тек қызмет қана емес, халыққа қызмет ету алаңы еді. Өзінің еңбектерінде де, өмірлік ұстанымдарында да Бөкетов адамға, болашаққа, ұлтқа сенуге үндеді. Ғылым оның құралы болса, руханият — оның жүрегі еді.

Әдебиетке деген сүйіспеншілік пен публицистикалық шеберлік

Евней Бөкетов есімі қазақ ғылымының биігінен көрінгенімен, оның рухани әлемін, ішкі жан дүниесін әдебиет пен публицистикасыз елестету мүмкін емес. Ол ғылымға жүреппен берілгендей, сөз өнерін де жүрегімен сүйді. Ешқашан әдебиетті ғылымнан бөле-жарған емес. Себебі оның өмірлік философиясы бойынша, нағыз ғалым тек формула мен теорияға ғана емес, сөздің қасиетіне, сөздің құдіретіне де табына білуі қажет. Бөкетовтың әдебиетке деген сүйіспеншілігі бала күнінен басталды. Жоқшылық пен қиындық қыспағында өскен бозбала көркем әдебиетті рухани серігіне айналдырды. Сол кезден бастап сөз құдіретін сезініп, әлемдік классикамен танысты. Бұл қызығушылық оны тек оқырман емес, аудармашы, публицист, тіпті көркем әңгімелердің авторы деңгейіне дейін көтерді. Ол ғылыммен айналыса жүріп, әдеби шығармалар жазып, қазақ оқырманына әлем әдебиетінің жауһарларын ұсынды. Бөкетов – КСРО Жазушылар одағының мүшесі болған санаулы ғалымдардың бірі. Евней Арыстанұлы әдеби аудармада да ұлт мүддесін бірінші орынға қойды. Оның аудармалары – тек тілмаштық емес, екі халықтың рухани көпірі болды. Ол шетел классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аса жауапкершілікпен аударып, әр сөздің астарына үңіліп, түпнұсқаның идеясын, авторлық стилін сақтауға ұмтылды. Бұл оның әдебиетке деген құрметінің дәлелі еді. Е.Бөкетовтің аудармалары арқылы қазақ оқырманы әлем әдебиетінің озық үлгілерімен сусындады. Оның көркемдік талғамы, сөздің құнын бағалауы – шын әдебиет жанашырына тән қасиет. Публицистикасында да ол ел тағдырына, ұлттың болашағына, жастардың тәрбиесіне алаңдады. Оның мақалалары мен очерктері – терең ойдың, азаматтық ұстанымның айқын айғағы. Әрбір сөзінде шынайылық пен шыншылдық, терең пайым мен биік парасат көрініс тапты. Ол публицистикасын насихат құралына емес, ұлттық сананы оятудың, елді рухани тұрғыда жаңғыртудың құралына айналдырды. Евней Бөкетов қалам ұстаған сәтінде де ғалымдығынан жаңылмады. Ол

әдебиет пен ғылымның арасындағы нәзік байланысты көре білді. Оның публицистикасы тек өткенді аңсау емес, бүгінге бағдар, ертеңге үміт сіңірген асыл сөздер жиынтығы болды. Ол әр мақаласында жас ұрпақты ғылымға, өнерге, адамгершілікке шақырды. Әдебиетке деген адалдығы мен публицистикалық шеберлігі оны замандастары арасында ерекше құрметке бөледі. Оның көркемдік танымы әдебиеттегі әр кейіпкерден рух іздеп, әр сюжеттік желіден ұлттық мінез көре білумен ерекшеленді. Евнейдің еңбектерінен әдебиет пен ғылымның тоғысқан тұсын анық көруге болады. Өйткені ол үшін сөз өнері мен ғылым – бір мақсатқа қызмет ететін қос қанат еді. Міне, осындай кең тынысты, парасатты публицистикасы мен әдеби еңбектері арқылы Евней Бөкетов ұрпаққа мәңгілік рухани мұра қалдырды. Ол әдебиетке ғалым көзімен қарады, ал ғылымға – сөз зергерінің талғамымен үңілді.

Рухани болмыс пен адамгершілік ұстанымы

Адамды ұлы ететін – тек білімі, атағы немесе жасаған істері ғана емес. Оның бойындағы рухани тереңдік, адамға деген мейірімі мен әділетке деген адалдығы – шын мәнінде тұлғаның биігін айқындайтын басты қасиеттер. Осы тұрғыдан алғанда, **Евней Арыстанұлы Бөкетов** – рух пен парасаттың жарасым тапқан кемеңгері, адамдықтың биігінен аумай өткен ақжүрек азамат. Евней Бөкетовтің әр сөзі, әр әрекеті – үлкен ішкі мәдениет пен биік рухтың көрінісі еді. Ол қызметте жүргенде де, ғылыми ортада да, қарапайым адамдармен араласқанда да өзін биіктен түсірмей, бірақ биік тұрғанын ешқашан сездірмеген жан. Көпшіліктің жүрегінен орын алуы – оның білімімен ғана емес, кісілігімен, кішілігімен келген мәртебе. Замандастары мен шәкірттері оны *"ақыл мен жүректің адамы"* деп сипаттайды. Себебі ол тек теория мен формулаға қарап шешім қабылдамайтын, адам тағдырына үңілетін, әрбір жанға ерекше ықыласпен қарайтын тұлға болды. Қарапайым қызметкерден бастап, әріптестеріне, студенттеріне дейін Бөкетовтің алдында өзін еркін сезінетін. Себебі ол ешкімді алаламайтын, шен-шекпенге емес, адамның ішкі әлеміне үңілетін. Археолог Анатолий Плешаковтың естеліктерінен де Бөкетовтің кісілік болмысын айқын байқаймыз. Ғалым университет ректоры бола тұра, қарапайым экспедицияға қатысып, студенттермен бір ошақтық басында отырып, олардың өміріне, жұмысына жанашырлықпен қараған. Бұл – тек қарапайымдылықтың белгісі емес, рухани тереңдіктің, адамды шынайы бағалаудың көрінісі. Ол өз ортасында «басшы» емес, «жолбасшы» бола білді. Оның рухани дүниесі ұлттық сана мен мәдениетпен де тығыз байланысты еді. Е. Бөкетов ғылымның тек тәжірибеге сүйенетін саласы болмаса да, оны рухани мұратпен ұштастыра білді. Әрбір еңбегінде, әрбір сөйлеген сөзінде ұлттық құндылықтарды алға тартып, адам баласын тек ақылмен емес, армен басқаруды көздеді. Руханият – Евней Бөкетов үшін жай ұғым емес, өмірлік бағдар болды. Ол ар мен ұятты, адалдық пен кісілікті бірінші орынға қойды. Қанша биікке көтерілсе де, қарапайымдылықтан айнымады. Қызмет жолында талай лауазым атқарса да, кеудесіне нан піспеді. Ол ұлық болса да, кіші бола білді. Бөкетовтің ұстанымы – *"Адам болу – міндет емес, парыз"* дегенге саяды. Ол бұл парызын адал атқара алды. Өзінің күнделіктерінде, мақалаларында жиі айтылатын ерекше ұғым – **"қызметтің емес, қадірдің адамы болу"**. Бұл – оның рухани ұстанымын айқын көрсететін сөз. Сондай-ақ ол ұрпақ тәрбиесіне ерекше көңіл бөлді. Студенттерге білім беріп қана қоймай, оларды адам ретінде қалыптастыруды көздеді. Қарағанды университетінің ректоры болған кезінде тек академиялық көрсеткішке емес, әр баланың тәрбиесіне мән берді. Оның есігі әрдайым ашық болатын. Бұл – рухани ұстаздың шынайы сипаты еді. Қазақ халқы *"Адамның жақсысы – елге пана"* дейді. Евней Бөкетов – сондай паналық қасиетке ие, рухани кемел тұлға болды. Ол өз дәуірінің ғана емес, бүгінгі және болашақ ұрпақтың да шамшырағына айналған тұлға.

Әр ғасыр өз ұлыларын тудырады. Бірақ олардың барлығы бірдей уақыттың елегінен өтіп, ұрпақ жадында сақтала бермейді. Тек ел мен жердің, ұлт пен руханияттың, ғылым мен өнердің жүгін қатар арқалағандар ғана мәңгіліктің есігін қағады. **Академик Евней Арыстанұлы Бөкетов – сол мәңгіліктің төрінен орын алған ерекше тұлғалардың бірі деп білемін.** Ол – ғылымда із қалдырған, әдебиетте сөз қалдырған, тәрбиеде ұрпақ қалдырған кемеңгер. Өмірінің әр кезеңі — адамгершілікпен өрілген, тағдыры — күреспен шыңдалған, жүрегі — ел үшін соққан нар азаматтың шежіресі. Ғылымның ең күрделі саласы – химия мен металлургияда тер төккенімен, сөздің салмағын, рухтың биігін ешқашан естен шығармаған. Оның жүрегінен шыққан әрбір ой – ұлтқа деген махаббаттан, ел ертеңіне деген сенімнен нәр алған. Бөкетовтің өмірі – қайсарлық пен кішіпейілдіктің, білім мен биік мәдениеттің ұлы үйлесімі. Ол ғылымда жаңашыл, әдебиетте нәзік, публицистикада өткір, ал адамдық болмыста — тұтас бір дәуірдің ар-намысы бола білді. Қызметтегі табысқа масайрамады, лауазымға мастанбады. Себебі ол үшін биіктік – адамның шынайы болмысы мен ұлтқа жасаған шынайы қызметімен өлшенді. Бүгінде біз Евней Арыстанұлын тек академик ретінде емес, рухани биіктің символы, парасатты ғұмырдың үлгісі ретінде танимыз. Оның жүріп өткен жолы – тек өзі үшін емес, артынша ерген барша жастар үшін бағдаршам іспетті. Қай салада жүрсе де, ол әрдайым ұлтты биіктетуге, адам болмысының шынайы қадірін көрсетуге ұмтылды.

"Ғылым – ақылдың сәулесі, әдебиет – жүректің үні" десек, Бөкетов осы екі қасиетті де бір бойында үйлестіре білген сирек тұлға. Оның мұрасы – ғылымда ғана емес, жүректе. Уақыт өтсе де, тұлғалар тозбайды. Себебі олар адамдықтың, ардың, парасаттың асыл үлгісі болып қалады.

Евней Бөкетов – өткеннің ғана емес, болашақтың да адамы. Оның ғұмыры – ұрпаққа өсиет, рухани ілім, өмірлік бағдар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бөкетов Е.А. Таңдамалы шығармалар. – Қарағанды: ҚарУ баспасы, 2005.
2. Сейтказина Г.Е. Академик Е.А. Бөкетов: өмірі мен мұрасы. – Қарағанды, 2020.
3. Ахметов З. Әдебиет және уақыт. – Алматы: Жазушы, 1986.
4. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006.
5. Жүсіпов Б. Ғылым мен руханияттың ұстазы. // Егемен Қазақстан, 2015.
6. Плешаков А. Археологиялық далалардағы кездесулер. // Археология және этнография журналы, 2010.
7. Қарағанды Мемлекеттік Университеті. *Академик Е.А. Бөкетов: өмірі мен қызметі* / Университет мұрағаты. – Қарағанды, 2015. – 70 б.
8. Бөкетов, Е.А. *Тағдыр және талант: Ғылыми мақалалар мен публицистика.* – Алматы: Жазушы, 1986. – 240 б.